

Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017. 320 sayfa. ISBN: 9789752484030.

Süleyman Arif Oran*

Araştırmalarını büyük ölçüde nazari tasavvuf düşüncesi alanında yoğunlaştıran Hacı Bayram Başer, 2017’de yayımlanan ve büyük oranda, 2015’te İstanbul Üniversitesi’nde tamamladığı “Sünnî Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicri. III. ve IV. Yüzyıllar)” başlıklı doktora çalışmasına¹ dayanan bu eserinde, şeriat-hakikat ilişkisine dair tartışmaların doğurduğu sorunlar çerçevesinde tasavvufun geçirdiği teşekkül aşamalarını konu edinmektedir. Son zamanlarda tasavvuf araştırmacıları tarafından tasavvuf disiplinine *din ilmi* hüviyeti kazandıran problemlerin ele alındığı sıkça görülse de, ortaya konan birikimin henüz yeterli seviyede olmadığı aşikardır. Başer, tasavvufun ana meselesinin ve ona bir *din ilmi* hüviyeti kazandıran sorunun, şeriat-hakikat ilişkisi süreci olduğunu tespit etmiş ve eser boyunca bu süreci analiz etmiştir.

Günümüzdeki tasavvuf araştırmalarına genel olarak baktığımızda, bize şeriat-hakikat biçiminde yaygınlaşan ikili kavramlaştırmanın esas itibarıyla, bir karşılıklı ilişkisini ima etmek üzere kullanılageldiği görülmektedir. Bu ön kabul, iki kavramın hangi bakımlardan bir arada kullanıldığını anlamamızı zorlaştırır ve “şeriat-hakikat” ikiliğine belirsizlik katar. Bu kapalılığın bütün unsurlarını açıklığa kavuşturmak, Başer’in ortaya koyduğu çalışmanın öncelikli amacı olarak görülebilir. Kitabın işlediği temel problematikler, tasavvufun teşekkül seyrindeki tartışmaların, bir bütün olarak Müslümanların din anlayışı içerisindeki yerinin ne olduğu ve sūfilerin bu konuda ileri sürdüğü görüşlerin sonradan Müslümanların din ve dinî ilimler anlayışını nasıl etkilediği, dinî ilimler alanının genişlediği iddiasının geçerliliği ve eğer bu mümkünse tasavvufun nasıl bir yol izlediği şeklindedir.

* Araştırma Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı.
İletişim: suleyman_araf@hotmail.com.

1 Hacı Bayram Başer, “Sünnî Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicri. III. ve IV. Yüzyıllar)”, (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015).

Şeriat-hakikat ve bu ikili kavramlaştırmadan doğan zâhir-bâtın, kabuk-öz gibi kullanımlar hep bahse konu olan problemlere döndürülerek anlamlı hale gelebilmiştir. Cevher-araz, madde-suret, hakikat-mecaz konuları dikkate alındığında literatüre katkısı açısından bu çalışmanın, dinî düşüncenin bütüncül şeklinde en büyük sorunu açıklığa kavuşturmak için tasavvufun ve diğer ilimlerden daha fazla araştırmaya kapı araladığını vurgulamak yerinde olacaktır. Başka bir deyişle bu çalışma sadece tasavvuf disipliniyle ilgilenenlerin değil, aynı zamanda felsefecileri ve kelimacıları da ilgilendiren bir çalışma niteliğindedir.

Eser, önsöz, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, “Toplumsal Hayata Yönelik Eleştirel Bir Söylem Olarak Tasavvufun Gelişimi”, ikinci bölüm, “Tasavvufun İlk Nazarî Eğilimler ve Din İlimleriyle Kriz”, üçüncü bölüm ise “Sünnî Tasavvufun Fıkıh-ı Bâtın Olarak Teşekkülü” başlıklarını taşımaktadır. Bölümlerin zühd, tedvin ve Sünnî tasavvuf/fıkıh-ı bâtın ekseninde üç dönem halinde kronolojik olarak tasnif edildiği görülmektedir. Girişte sûflerin toplumsal hayatın bozulmasına dair geliştirdikleri eleştirel bir söylem ele alınmıştır. Yazara göre bu söylem “zühd” kavramı çerçevesinde şekillenmektedir. Çağdaş araştırmacılar tasavvuf tarihini dönemlendirirken, zühd dönemi ve tasavvuf dönemi şeklindeki ayrımı yaygın olarak benimsemişlerdir.² Başer, bu dönemlendirmenin tasavvuf metinlerinde karşılığı olmayan bir tasnif biçimi olduğuna dikkat çekmektedir (31-41). Bu bölümün temel iddiası, toplumda ortaya çıkan zühd hakkındaki aşırı anlayışlara karşı bir “zühd eleştirisi” ortaya koyma hedefinin, sûfleri, mukabil kesimlerden ayrıştırarak bir “kimlik bulma” çabasına işaret ettiğidir.

Çalışmanın başlangıcında zühd etrafında vurgulanan temel sorunsal, tasavvuf tarihinde zühd-tasavvuf ayrımının ne kadar doğru olduğu ve buna uygun bir zeminin oluşturulup oluşturulamayacağıyla ilgilidir. Yazar, böyle bir dönemlendirmenin tarihsel açıdan çok güç olduğunu belirtmektedir (35-36). Başer’e göre yapılan bu ayrım beraberinde bazı sıkıntılar meydana getirmekte ve tasavvufun sürekliliğini kesintiye uğratmaktadır. Tasavvufun bir ilim olarak ispatlanmasında sürekliliğe ihtiyaç vardır. Ayrıca zühdün her dönemde önemini koruduğu ve tasavvufun ayrılmaz bir kavram olarak devamlılığını sürdürdüğü dikkate alındığında, Başer’in yaptığı tespitin önemi daha da artmaktadır. Yazara göre çağdaş araştırmacılar, bu dönemlendirmeyi her ne kadar Serrâc (ö. 378/998), Kelâbâzî (ö. 380/990), Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Hücvirî (ö. 465/1072) gibi klasik yazarlarına dayandırsalar da,

2 Ebü'l-Alâ Afifi, *et-Tasavvufü's-sevretî'r-ruhiyye fi'l-İslâm* (Dârü'l-Ma'ârif, 1963); Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1985); Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997).

onların eserlerinde, başı ve sonu belli olan bir dönemlendirme kaygısından bahsetmek mümkün değildir. Bu dönemlendirmenin arka planı yirminci yüzyıl oryantalist çalışmalarının bir ürünü olarak görülmektedir (36-39).

Kitâbü'z-Zühd şeklinde bilinen çalışmalar, tasavvuf literatürünün ilk kaynakları sayılır. Hadis kitaplarındaki bir bölüm olmaktan sıyrılıp, müstakil bir tür olarak ortaya çıkan ilk eser Abdullah b. Mübârek'e (ö. 181/797) aittir. Eser ayrıca, tasavvufu ilk asırlara isnad etme açısından da önemlidir. Nitekim ahlak, ilk dönemlerde zühd ve edep olarak karşılık bulmuştur. Başer'in iddiasına göre hicri dördüncü asırdan itibaren zühd eserlerinin sayısında azalma söz konusu olup, bunun sebebi dördüncü asırdan sonra artık tasavvuf klasiklerinin kaleme alınmış olmasıdır. Bununla birlikte klasikleşmiş eserlerin ortaya koyduğu ıstılahların temelini sözü edilen zühd literatürü oluşturmaktadır (51-65).

Başer'in ele aldığı bir başka önemli mesele, zühdün, şeriat-hakikat ilişkilerinin tesis edilmesi sürecinde sûfîlerin en çok eleştirildiği mesele olmasıdır. Yazar, buna mukabil sûfîlerin, zühdün yanlış anlaşıldığını veya farklı zümreler tarafından istismar edildiğini belirterek eleştirileri bertaraf etmeye çalıştıklarını vurgulamaktadır. Bu kapsamda, zühdü yanlış yorumlayarak aşırıya giden zümreler *ibâhî* olarak nitelendirilmiştir. *İbâhî* düşüncelerin dilencilik ya da idari görev almama gibi bireysel problemlerden ziyade toplumsal sıkıntılara yol açmış olması hassaten kayda değerdir. Bu bağlamda sûfîler, kendilerini *ibâhî*lerden ayırmak için miskin, fakrin, meskenetin, mükellefiyetin ne olduğunu belirginleştirme ve bu tavsiflere kimlerin muhatap olabileceğini cevaplandırma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bununla da ilişkili olarak *tevekkül-kesb* ilişkisi gündeme getirilmiştir. *Mekâsib* konusu da tasavvufun bir iç eleştirisi şeklinde tezahür etmiştir. Tasavvufun klasik yazarları bu minvalde İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *Kitâbü'l-Kesb* adlı eserinden büyük oranda yararlanmış, *tevekkül/kesb* hakkındaki görüşlerini bu eser temelinde inşa etmişlerdir. Bunun haricinde Başer, sûfîlerin evlilik hayatına bakışları ya da semâ ve raks hakkındaki görüşleri gibi erken dönem tasavvufu için merkezi sayılabilecek bazı konuları, çalışmanın bütüncül yapısını bozacağı düşüncesiyle kitaba dâhil etmemiştir.

Sûfîlerin eleştirel bir söylem geliştirirken temel kaygıları, bilgi-iman-eylem ilişkisi olmuştur. Sûfîler bu konu etrafında muhatap ve muhaliflerini belirlemiştir. Nazari tartışmalarda, ana muhatapları Mu'tezile, Cebriye, Eş'arîlik ve fakihler, ana muhalifleri ise Batıniye, Şîilik, *ibâhî*ler ve *ilhâdî*lerdir. Sûfîler Eş'arî düşünceye yakın hareket ederken adalet, aslah, ilahî sıfatlar konularında Mu'tezileye hedef olmuşlardır. Fakihlerin, donuk din anlayışlarıyla tatmin olmamışlardır.

"Tasavvufta İlk Nazarî Eğilimler ve Din İlimleriyle Kriz" başlıklı ikinci bölüm, bir bilgi yöntemi olarak tasavvufun karşısındaki tutumu ve din ilimleriyle münase-

betinde yaşanan krizi incelemiştir. Referans çağı veya şerh dönemi olarak nitelenen tasavvuf klasiklerinin tedvini ön plana çıkarılarak mutasavvıfların ‘ilmî bir dil geliştirme’ çabası üzerinde durulmuştur. Bu minvalde nefs/ruh, bilginin mahiyeti, kesinliği ve doğru bilginin tespit edilebilmesine yönelik yöntem hakkındaki görüşler ele alınmıştır. Başer’in bu bölümde işlediği temel iddia şudur: Mutasavvıflar nefs/ruh, insanın ezeliği gibi konularda kendilerine özgü tutumlar ortaya koysalar da, genelde, Eş’arî geleneğinin yaklaşımlarını benimsemişler; buna mukabil bilgiyle ilgili konularda daha özgün görüşler ortaya koymuşlardır (109-151). Bu bağlamda kitabın ortaya koyduğu kayda değer çabalardan birisi, tasavvufun diğer ilimlerle irtibatının irdelenmesidir. Başer’e göre tasavvuf, din ilimlerinden elde edilen bilgilerin tahkike erdirildiği bir disiplin olmak bakımından fıkıh ve kelâm gibi ilimlere bağlı durumdayken, bizatihi ahlak alanını sahiplenen bir ilim dalıdır. Bir başka deyişle, tasavvuf din ilimlerinin herhangi bir alanına alternatif bir tutum içerisinde olmayıp hepsiyle irtibat halinde olan müstakil bir disiplindir (171-192). Başer’in bu bölümde tasavvufun gelişim seyriyle ilgili işaret ettiği iki önemli unsur bulunmaktadır: Birincisi, bilgi-eylem bütünlüğü; ikincisi nübüvvet-velâyet ilişkisidir. İkinci bölümde tartışılan bir diğer konu tasavvufun “ilmî bir dile” ihtiyaç duyması ve bunu gündeme getirme meselesidir.

Nefis terbiyesi sadece mutasavvıfların ele aldığı bir konu veya metot değildir. Sûfiler ruh, nefis, bilgi gibi konularda Eş’arî kanadını benimsemiştir. Sûfilerin nefis konusundaki görüşleri hiçbir zaman sistematik bir bütünlük olarak karşımıza çıkmamıştır. Yazar, bir konuyla ilgili günümüze aktarılan parça parça rivayetleri çalışmasına almaktan ziyade, bunları yapbozun bir parçası olarak telakki ederek belirgin nazarî yaklaşımlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, riyazetten marifete ulaşmada nefis ve ruh konusunda, büyük oranda, Muhâsibî (ö. 243/857), Hakîm Tirmizî (ö. 255/869) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/911) gibi mutasavvıfların ifadelerinden faydalanmıştır. Yazar, nefis konusundaki tartışmaları iki grupta değerlendirmiştir. Birincisi; nefis ile ilgili nazarî yorumlardan kaçınıp, onun kötülüğü ve tedip edilmesi yönündeki yaklaşım. İkincisi, nefis hakkında bir nazariye ortaya koyup onu bilgi ve varlık anlayışının merkezine koyan yaklaşım. Yazar, sûfilerin bir nefis teorisi geliştirme eğilimini hulûl düşüncesinin ortaya çıkmasına bağlamıştır. Nitekim hulûl düşüncesine Serrâc ve Hucvîr’ye kadar hiç cevap verilmemesi, hulûl inancının sûfiler arasında da kısmen yayılmasına sebep olmuştur.

İkinci bölümün işlediği bir diğer mesele, insan ve ruhun ezeliği kavramlarıdır. Bu kavramlar üç mutasavvıf üzerinden değerlendirilmiştir: Ebû Saîd Harrâz (ö. 277/890 [?]), Cüneyd-i Bağdâdî ve Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922). Yazar Cüneyd ve Harrâz’ın görüşlerinin benzerliğinden bahseder. Cüneyd, nefsin terbiye edilmesini

vurgulamakla kalmayıp, bunun epistemolojik olarak ne gibi faydalar sağlayacağını da ifade etmektedir. Cüneyd, nefsin kötü sıfatlardan mücahedeyle kurtulacağını, ama tevhide ulaşmanın ruh olduğunu savunur. Harrâz ve Cüneyd ruhların bedenlere tevdi edilmeden önceki haline ‘ezeli’ demişlerdir. Eser, hicri dördüncü asırda, hem kötülüğün kaynağı olarak nefis anlayışını ve bu anlayışın gerektirdiği riyazet düşüncesini hem de ezeli insan fikrinin şeriat-hakikat ilişkisinde soruna yol açan yönlerini ele almakta; bu çerçevede Serrâc, Kuşeyrî ve Hücûvîrî gibi müellifleri yeni bir okumaya tabi tutmaktadır.

Sûfilerin bilgi anlayışı, bilginin imkânı, bilginin ispatı ve ahlaki değeri gibi konular da çalışmanın ikinci bölümü içerisinde yer almaktadır. Yazara göre sûfiler özellikle bilgi konusunda daha yetkin bir bakış açısı sergilemişlerdir (192-213). Başka bir deyişle, sûfiler, nefis ve ruh konusunda ehl-i sünnet âlimleriyle aynı görüş üzerinde ittifak ederken, bilgi konusunda onlardan büyük ölçüde ayrılmışlardır. Bilgi-eylem ilişkisinde sûfiler merkez kavramı edeptir. Nitekim Serrâc, fıkıh ve kelâm ilimlerinin ortaya koyduğu otoritenin kazanımında bilgilerin eyleme döktüğü alana tasavvuf demiştir. Sûfiler bilgi-eylem ilişkisi çerçevesinde marifet, hikmet ve fıkıh gibi ilgili kavramlar kullanmışlardır. Marifet, ilimden kapsamlı ve kuşatıcı bir kavramdır. Mutasavvıflar marifet kavramıyla diğer ilimlere alternatif bir bilgi yöntemi dile getirmemişler; bilakis marifet ile dinî ilimlerden kazanılan bilgilerin tahkik edilmesini kastetmişlerdir (171-181). Mesela, fıkıh tanımlayan sûfiler, onu bir biliş sürecinden ziyade, bir bilgiyle amel etmek ve o amelin daha sonra bir başka bilgiyle neticelenmesi anlamını içerecek şekilde marifet ve hikmetle özdeş hale getirmişlerdir. Bu kavramların anlam daralmasına girdiğini belirten sûfiler, aynı zamanda bir bilim eleştirisi ortaya koymuşlardır.

“Sünnî Tasavvufun Fıkıh-ı Bâtın Olarak Teşekkülü” başlığını taşıyan üçüncü bölümde Başer, Serrâc, Kelâbâzî, Ebû Tâlib Mekkî, Kuşeyrî, Hücûvîrî gibi klasik yazarlarının görüşleri göz önünde bulundurularak tasavvufun din ilimleri içerisinde kendine nasıl yer bulduğunu tartışmakta, bu ilim dalının mevzusu, mesaili ve usulünü tespit etmeye girişmektedir. Bu bağlamda tasavvuf, konusu tahavvül (ahlaktaki değişim), meseleleri haller ve makamlar, metodu ise tasfiye ve istinbat olan bir ilimdir (236-245). Din ilimleriyle uzlaşma sürecinde krize dönüşen *şath* kavramı ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde ortaya çıkan diğer bir konu, sûfilerin *ibâhi* ve *hulûlî* eğilimleri tasavvuf dışına çıkararak eleştirel söylemleridir. Kitabın bu son bölümünde tasavvuf ve *fenâ* kavramı arasında bir irtibat tesis edilmiştir. Kavram sûfilerin dinî hayatla ilgili görüşlerini açıklamak üzere iman-tevhid-fenâ ekseninde incelenmiştir. Ancak genel kanaatin aksine fenâ nihai bir hal değil, bidayetinden itibaren seyrüsülûk sürecinin temel karakteristiği olarak değerlendirilmiştir.

Son bölümde ortaya konulan bir diğer kavram *şatahât* olmuştur. Başer, sûfi-lerin din ilimleriyle uzlaşısı sürecinin neticesinde bir ilmî dil geliştirdiklerini açıklamıştır. Serrâc gibi ilk dönem mutasavvıfların da *şatahât* kavramını tarif ederken iç eleştiri şeklinde uzlaşmacı bir dille ilişkilendirildiğini vurgulamıştır (245-267).

Başer çalışmasını prensip olarak herhangi bir coğrafi bölgeyle sınırlandırmamıştır. Fakat ele alınan konular zorunlu olarak yazarı hicri üçüncü ve dördüncü yüzyılın Bağdat bölgesine götürmüştür. Burada tasavvufun önce eleştirel bir tavır olarak, sonrasında bir din ilmi şeklindeki gelişimi incelenmiştir. Yazara göre, tasavvufu bir din ilmi olarak savunan görüş büyük oranda Bağdat'taki ilmî ve kültürel hayatın kozmopolit yapısında neşvünema bulmuştur. Bu sebeple elimizdeki çalışma "Bağdat merkezli" bir okuma olarak görülmelidir (217-222). Dolayısıyla tasavvufun teşekkül sürecine dair daha net sınırlara ulaşabilmek için "Horasan merkezli" çalışmalara da ihtiyaç duyulduğu bu çalışmayla ortaya çıkmaktadır.

Netice olarak, tasavvufun teşekkül süreci, şeriat ve hakikat alanları arasındaki ilişkinin oluşturulması sorununa dayandırılmış ve üç aşamada değerlendirilmiştir: eleştiri, kriz ve uzlaşısı aşamaları. Bu aşamaların tespiti, nazari tasavvuf alanında önemli bir boşluğu doldurmanın yanı sıra, meseleye farklı bir pencere de sunmuştur. Ayrıca, şeriat-hakikat ikiliğinin, hakikatin şeriatı tamamladığı bir bütünlük ve ikmal ilişkisi olmasından hareket ederek tasavvuf ve din ilimleriyle ilişkisi ele alınmıştır. Eserde zühd literatürü ve tasavvuf literatürü arasında önemli irtibat noktaları tespit edilmiştir. Yazara göre bu irtibat tasavvufu Hz. Peygamber devrine kesintisiz bir süreçte isnat etmek açısından büyük önem arz etmektedir.